

О. Іванюк
Д. Романенко

ПОДОРОЖІ ОЛЕКСАНДРА КОНИСЬКОГО: УКРАЇНСЬКИЙ ТРЕВЕЛОГ XIX СТ. ЯК ДЗЕРКАЛО НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті детально розглядається постать Олександра Кониського – знаного українського письменника, дослідника життя і творчості Тараса Шевченка, громадського діяча та активного учасника просвітницьких і суспільних процесів другої половини XIX століття. Окремлено різноманіття його літературної спадщини, багатоаспектність діяльності як під справжнім ім'ям, так і під численними псевдонімами. Особливу увагу приділено ролі подорожей у формуванні його світогляду, літературних та історичних розвідок. Висвітлено особистий досвід мандрівок Кониського Україною, зокрема Лівобережжям, Полтавищиною, Півднем, Кримом, а також перебування за кордоном – у Дрездені, Лейпцигу, Баден-Бадені. Аналізуються його тревелоги, спостереження щодо міського простору, стану освіти, просвітництва, проблеми національної ідентичності, а також політичних та історичних аспектів життя на українських і європейських теренах. Показано, як у своїх творах Кониський проводить паралелі між становищем українців та інших поневолених народів, критикує імперську політику, підкреслює потребу збереження та розвитку рідної мови й культури. Стаття базується на широкому колі літературних джерел, листування та мемуарів сучасників.

Ключові слова: Олександр Кониський, подорожі, тревелог, Полтавищина, Крим, національна ідентичність, просвітництво.

Олександр Кониський – відомий український письменник, дослідник життя і творчості Т. Шевченка, громадський діяч. Публікувався як під власним іменем, так і під псевдонімами та криптонімами: В-р-ля Ф, К.О.Я., К-ий О.Я., М.К., Маруся К., О.К., О.Я.К., Ф.В., Вакула з Лубен, В. Буркун, Журавель, Дрозд, Кость Одовець, Кошовий О., Лесько, Ф. Верниволя, Ф. Горовенко, О. Яковенко, Переходовець, Перебендя О., Полтавець, Семен Жук, Сирота О., Хуторянин, Шкода Степан та ін. (Доманицький, 1901).

Постать О. Кониського, а також його літературна й громадська діяльність були і залишаються доволі популярними у середовищі українських науковців різних часів. Про нього почали писати ще за його життя ті, хто добре був знайомий з його творами і ідеями, зокрема О. Авдікович, М. Грушевський, О. Огоновський та ін. (Авдікович, 1908; Грушевський, 1901; Огоновський, 1891).

За радянської доби дослідження його життєвого шляху і писемної спадщини активно продовжилось. Так, значну увагу листуванню О. Кониського з різними діячами українського відродження приділив літературознавець Михайло Возняк (Возняк, 1927; Возняк 1923; Возняк, 1925; Возняк 1929). Різноманітні зв'язки письменника з галицькою науковою елітою і громадськими діячами висвітлював К. Студинський (Студинський, 1931). Його постаті також були присвячені роботи М. Іваненко, М. Сиваченко, П. Хропко (Іваненко, 1929; Сиваченко, 1969; Хропко, 1986). Наприкінці XX ст. на літературну творчість О. Кониського звернули увагу Е. Ожоган, Н. Скоробогатько та інші (Ожоган, 1990; Скоробогатько, 1996).

Початок мандрівок Україною, власне, як і початок літературної діяльності О. Кониського пов'язаний з полтавським періодом його життя. Він оселився у місті у

1856 р. і упродовж наступних років багато подорожував як Лівобережжям (Полтавською, Харківською, Чернігівською губерніями), так і на Південь. Публікувати власні подорожні записки, які мали фрагментарний характер, він розпочав, співпрацюючи з часописом «Основа». Його мікроподорожі Полтавською губернією знайшли відображення, перш за все, у коротких статтях.

Об'єктами споглядання ставали як міста, так і села регіону, зокрема Старі Санджари (як колишнє сотенне козацьке місто Полтавського полку) і Млинів Зінківського повіту (як один із відомих центрів гончарства) (О. Переходовець, 1862b, с. 11-16; О. Переходовець, 1862a, с. 19-22). Поряд з тим, одним з населених пунктів, який привернув його увагу, був Кременчук. Місто розташовувалося на березі Дніпра, на відстані 113 верст, навпростець степом, від Полтави. Характеризуючи його, О. Кониський писав: «Кременчук город великий, да не чепурний; будинки почорніли, вапна на їх пооблуплювались, криші пообдирались, а хазяїнам і гадки мало. Бачте – все ніколи, народ комерчеський» (Переходовець, 1862, с. 78). За свідченням письменника місто зазнавало позитивних змін лише тоді, коли до нього прибувало «високе начальство». І то облаштування, зазвичай, стосувалося лише центральних вулиць.

Були й інші проблеми з облаштуванням міського простору, які зафіксував О. Кониський. Наприклад, через Кременчук прокладено телеграф до Києва, Катеринослава, Миколаєва, однак, для того щоб телеграми були прийняті, їх доводилося неодноразово переписувати та подавати знову і знову. Проблема була й переправа через Дніпро до поселення-супутника – Крюкова. На весну і осінь міст, який сполучав два берега річки, демонтували і доводилося переправлятися на човнах. Особливо тяжко доводилося чумакам, які рухалися з возами і товарами. Очікувати на переправу доводилося доволі довго (Переходовець, 1862, с. 79).

Споглядаючи міське середовище він зробив висновок, що українство у Кременчуці поступово занепадало. Як аргумент, О. Кониський наводив той факт, що у місті у 1859 р. було засновано громадську книгарню із фондом до 2 тис. примірників. Однак вона погано працювала, хоча й мала фінансування від купецької громади (Переходовець, 1862, с. 79). Проблема мала кілька аспектів: читання було не цікавим для містян, а обслуговування було на низькому рівні.

Подорожі Україною, спонукали О. Кониського не лише до споглядання й описів, але часом і до історичних досліджень. Зокрема, під час мандрівки з Полтави до Белгорода через Харків (імовірно у 1859 р.) його зацікавила місцевість під назвою «Спафарієва Рудка» (біля села Липці, поблизу Харкова). Згодом, її історію письменник з'ясував під час розвідок в архіві Полтавської Губернської Управи. На основі власних досліджень О. Кониський припустив, що її засновником був старосанжарський сотник Самійло Спафарій. Свою розвідку він оприлюднив так само у часописі «Основа» з однойменною назвою у типовій для себе літературній формі (Кониський, 1861, с. 1-7).

У 1861 р. відбулась подорож на південь, під час якої увагу О. Кониського привернув Херсон, у якому мандрівникові довелося перебувати півтори доби. Не маючи можливості детально ознайомитися з життям міста, письменник загалом залишився незадоволеним побаченим. Зокрема, він зауважив, що вулиці Херсона були пориті ровами, а дороги захаращені камінням; на його думку, місцевій архітектурі, самим вулицям і, можливо, навіть городянам було ще далеко до рівня Полтави (Переходовець, 1861, с. 145).

У короткому нарисі також змальовується загальний образ міста з акцентами на відомостях про ціни на сільськогосподарську продукцію і продукти харчування: «Пшениця була місяць назад 9, а тепер (в половині юля) по 5 і по 4 карб. за четверть, мука житня 30 коп. за пуд, сіно – по 10 коп. за пуд, сало – 5 карб. за пуд, масло – 7-8 карб...» (Переходовець, 1861, с. 145).

Не оминув увагою мандрівник місцеві пам'ятники, зокрема пам'ятник

Г. Потьомкіну, з негативом зазначаючи, що він уславлює імперське минуле (Переходовець Олександр, 1861, с. 146-147). Відвідав О. Кониський і міський сад, який так само не справив на нього враження. Одним з мотивів було те, що він занепадає, а іншим те, що заклала його Катерина II. Що дійсно цікавило О. Кониського, то це стан науки і освіти. Він зазначав, що у місті працювали і навчальні заклади, і книгарні, і типографія. Однак, незважаючи на наявні установи, «українці, – народ, одорваний од корня, що од одного берега одчалили, а до другого – не пристали» (Переходовець, 1861, с. 147). Тим самим О. Кониський вказував на необхідність поглиблення просвітницької діяльності.

До «Основи» 16 січня 1862 р. було написано й коротке повідомлення «Дорожная заметка (Из Полтавы в Кременчук)» (Конисский, 1862, с. 55-57). Це була невелика замальовка, що оповідала про конфлікти, які часто можна було спостерігати на шляхах під час мандрівок Наддніпряниною. Так, поблизу Решетилівки, він став свідки сварки між євреєм й українським селянином, який віз сіно – конфлікт стався, оскільки останній не поступився дорогою. Інший випадок О. Кониський зафіксував поблизу с. Буняківка, на шляху з Решетилівки до Кременчука, де четверо солдат скористалися возом селянки, хоча кінь, якого було запряжено у віз, не мав сил їх перевозити.

Омелян Огоновський, викладаючи біографію О. Кониського, зазначав, що останній мав і вимушену подорож теренами Російської імперії. Його «арештували 9 січня 1863. р. і вивезли з Полтави прямо в Вологду» (Огоновський, 1891, с. 416).

До 1865 р. О. Кониський перебував у засланні. У цей час вологодський губернатор Хоминський, вважаючи на вельми слабе здоров'я Кониського, завірене вісьмома лікарями, випросив у міністра Валуєва полегкість і дозвіл жити у Вороніжі. «Одначе недуг ішов crescendo¹ і в кінці 1865 р. Кониському вийшло від царя дозволеніє їхати за границю на рік лічитись. В сей то час Кониський побував у Львові. Але тоді (в 1865-1868 рр.) не гарна пора була в Галичині і Кониський мусив переїхати спершу в Дрезден а потім у Липськ» (Лейпціг) (М. С-скій, 1882, с. 227-229). До Львова О. Кониський їхав через Санкт-Петербург, де мав зустріч і спілкування з М. Костомаровим.

Свій досвід і фрагментарні враження від подорожі Європою О. Кониський виклав у власному творі «Семен Жук і його родичі», оповідаючи про відвідини Баден-Бадена і Дрездена одним з головних героїв – Джуром, який частинами було опубліковано у часописі «Правда» під псевдонімом О. Яковенко. Власне прізвище «Жук», як зазначалося вище, так само було одним з псевдонімів О. Кониського.

Зрозумілим є те, що центральне місце в описі посідав Баден-Баден, у якому вирувало життя і куди щорічно на курорти стікалося російське, українське та європейське дворянство. О. Кониський нотував: «Чи саяк, чи так, а наїзд у Бадені був великий, найбільш гостей наїхало з Росії. Я не стрічав ще такого чоловіка, котрий б, їхавши з Росії чи «на води» чи з ученою задачею, поминув Баден-Баден... Вже ж не даром завелось там и «русское дерево» (Яковенко, 1875, с. 628). Тому його Джур не випадково опинився у цьому місті, власне як і сам автор під час своєї подорожі до Дрездена.

Згодом, перебуваючи у Криму, О. Кониський знову звернеться до свого європейського досвіду, порівнюючи курорти за кордоном і у Російській імперії. У «Листах з Криму» автор зауважить, що курортна сфера за своєю суттю тримається на великих поборах. Проте, порівнюючи свій досвід, він додає: якщо в Кісінгені, Емсі чи швейцарських горах із туристів і хворих беруть великі гроші, то натомість вони отримують не лише необхідні вигоди, а й справжній комфорт (Кониський, 1896а, с. 14).

Однак, письменник створив доволі пересічний і фрагментарний образ міста, який можна реконструювати навіть не перебуваючи у Європі, а лише читаючи тревелоги інших мандрівників. Так, він писав: «В Баден-Бадені супротив Hotel de Paris єсть невеличкий, дуже

¹ Італійське «crescendo» – музичний термін, що означає поступове посилення звуку. У цьому випадку мова йде про поступове погіршення здоров'я.

гарний, тінистий садок, увесь змережаний доріжками. По краях доріжки обсажені пишними квітками. Серед саду фонтан, округ фонтана майданчик обсаджений віковичними липами, кленами і каштанами. На майданчику і де-не-де по доріжкам постановлені під деревами, наче в зелених шатрах, столики. Починаючи з весни, як тільки дерево покриється листом, що дня в оцьому садку грає музика і завжди тут тиск людей: одні сидять коло столиків і аж сопуть – так тягнуть пиво; другі смакують каву, інші дивляться на порожні пляшки з етикеткою «Lafitte» (Яковенко, 1875, с. 626). І якої тільки не стрінеш національності, якої не почуєш мови! німецька, англійська, найбільш французька, хоч французів тут найменше; найменш великоруска і польська, хоч великорусів і поляків тут найбільше... Звісно, що великоруси, як тільки переїдуть межу свого царства, зараз кидають рідну мову і розмовляють по французьки: по своєму за кордоном великоруси говорять тільки тоді, як лаються між собою, або як зійдуться де в закутку сам-на-сам; тоді вирветься у них рідне слово; але говорить по великоруски публічно велика більшість великорусів за кордоном, хто його знає, через що, не хоче, чи соромиться, чи що. Садок і Hotel de Paris держав якийсь німець із польським назвищем» (Яковенко, 1875, с. 627).

Ну і який же європейський курорт, зокрема і Баден-Баден, без елітарних розваг: «Велика зала в Н. d. Paris теж саме що дня була повна всякого народу. Тут округ, зелених столів і біля рулеток не було пустого місця, особливо ж рулетка і карти приманювали великий натовп...» (Яковенко, 1875, с. 628).

Не міг оминати своєю увагою О. Кониський і уславлену Дрезденську галерею. Його герой обов'язково мав опинитися там, аби оглянути її скарби й насолодитися зображенням Мадонни: «Аж ось і Дрезден! Зрадив Джур, миттю вибіг з вагона, сів в перший омнібус, звелів везти в Hotel Sax... Хіба ж в Дрездені ні на що й подивиться! Одна Галерея картин чого стоїть! То величезний неоцінний скарб трохи що не всесвітнього іскуства. Ходиш по залах тієї галереї, дивишся, любишся і впиваєшся тим нектаром, котрий щедрою рукою ллє зібрана там живопись... тут читаєш історію живописи, історію її розвою, історію мисли, бачиш душі великих художників: Рубенс, Мурільйо, Корреджіо, Рафаель. ... Завернув и Джур в галерею картин. Обійшовши усі салі в низу, він сів перед Мадонною і задивився на неї (Яковенко, 1875, с. 632-633). Справді ж бо и біля Мадонни не гріх було подивиться і довго дивиться на неї! Що таке було у неї, чим вона причаровувала до себе сього не скажеш, хоч би скільки не дивився на неї, хоч би скільки не силувався описати її красу; так само як не скажеш, який вираз у Мадонни... Скільки не нюхай рожу не скажеш, чим вона пахне; скільки не слухай, а не скажеш, яка чарівнича сила лежить в трелях соловія і чим тебе чарують його пісні!.. Людська мова не має, і не буде мати слів і виразів, щоб виразити погляд Мадонни, пахощі рожі і гармонію соловія. Отже колиб я був художником-малюєм і колиб довелось мені списати тип українсько-руської красавиці, я б кращого і вірнішого не видумав, як обличчя отієї високої дами, на котру задивився Джур» (Яковенко, 1875, с. 632-633).

Типовою для українських мандрівників була цікавість до поширених у Європі технічних винаходів і новинок. Олександр Кониський був не виключенням, і тому його Джур користується усім тим, чим і сам автор мав нагоду скористатися під час подорожі Європою. Зокрема він писав: «Дні минали. Джур більш і більш здружувався з Лавровою; не було такого дня, щоб вони не бачились: то гуляли пішки, то їздили чи в фіякрі, чи по Ельбі на пароході» (Яковенко, 1875, с. 666); «Рейнська природа, повітря, щоденні прогулянки пішки, на конях, або лодкою чи пароходом по Рейну, так наче причарували Джура і Лаврову, що, здається, для їх крім їх не було нікого!..» (Яковенко, 1875, с. 706); «Ключем кипить і парує в паровику вода; з димаря претється дим і вискакують іскри; колеса під вагонами гуготять по залізних рельсах; парова сила везе з Дрездена швидкий поїзд, а в тому поїзді іде Лаврова и Джур». «.... А колеса гудуть! станції мелькають Лаврова ще на дорозі подала синові телеграфом звістку, щоб їхав не до Дрездена, а у Мюнхен; Джур же й собі

послав лист в Жуківку, звіщаючи про свій переїзд, щоб ізучить аделгейдський солоний ключ біля Мюнхена» (Яковенко, 1875, с. 673).

Згодом, перебуваючи у Криму, О. Кониський підсумує: «Бачте залізничі наші (а може й не наші тільки, а й чужі на пр. в Німеччині, або в Бельгії) упорядковані так чудно і кумедно, що ніби не вони задля пасажирів, а пасажири задля них» (Кониський, 1896а, с. 14).

Із закордону О. Кониський повернувся до Наддніпрянщини й намагався оселитися у Єлисаветграді. Однак, звідти він був виселений владою до містечка Бобринець. У 1866 р. переїхав до Катеринослава, де жив упродовж шести років. З 1872 р. після прошення царем оселився у Києві.

Із середини 1880-х років О. Кониський майже щороку відвідував Галичину. Омелян Огоновський зазначав: «був він у Галичині в роках 1884, 1885, 1887, 1888 и 1889. В 1884 р. поїхав був також на Буковину. В 1887 і 1888 р. найбільш проживав в Подбужі, Дрогобицького повіту, де гостив у свого приятеля, начальника судового, Тита Реваковича» (Огоновський, 1891, с. 427).

У 1881 р. у часописі «Світ»² О. Кониський, під псевдонімом Степан Шкода, оприлюднив низку коротких повідомлень під назвою «Листи з дороги» (Степан Шкода, 1881а, с. 161-162; Степан Шкода, 1881б, с. 183-184; Степан Шкода, 1881с, с. 209-210). Однак ці публікації насправді не є подорожніми записками, як і «Листи про Ірляндію», опубліковані у тому ж виданні під криптонімом «Ф.В.»³ і помертньо об'єднані в окрему збірку (Кониський, 1904). Скоріше це статті, які покликанні підняти й висвітлити актуальні проблеми з життя українського суспільства, у першому випадку, і розкрити їх на тлі красназавчої проблематики у другому, порівнюючи українців з ірландцями.

13 жовтня 1895 р. О. Кониський разом з доньками Ольгою і Євгенією розпочав подорож з Києва до Криму. Метою мандрівки, як і для багатьох співвітчизників було лікування. Наступного року у часописі «Зоря»⁴ ним було опубліковано подорожні записки під спільною назвою «Листи з Криму», де об'єктами спостереження стали Сімферополь, Алушта, Ялта, палац Воронцова, а також знайшов своє відображення місцевий колорит (Кониський, 1896f).

«Листи з Криму» були близькі за формою і змістом до класичного тревелогу. У створених описах поставали ландшафти, міський простір, проблеми туристичної інфраструктури, тощо. Тобто О. Кониський вибудовував текст таким чином, як це робили і європейці, і росіяни упродовж першої половини ХІХ ст. Поряд з тим, він час від часу свідомо заглиблював читача в історичне минуле Кримського півострова, демонструючи варварські інструменти анексії півострову Російською імперією і детально описуючи становище татар під владою царату, таким чином надаючи тексту політичного забарвлення. Іноді він також проводив паралелі між становищем пригнобленого татарського і українського народів.

Мету публікації цього тревелогу сам автор визначив як створення подорожника для галицьких русинів, які можливо зберуться відвідати Крим. Реалізуючи її, письменник докладно описав не лише власний маршрут, але й можливі варіанти подорожі на півострів. Зокрема, він зазначав: «є 4 шляхи: залізницею до Одеси – найзручніший і найдешевший (9 руб. другим класом); з Одеси морем до Ялти; з Києва залізницею до Севастополя, з Києва до Ялти залізницею (11 руб з харчуванням). Шлях загалом 25 руб. і 48 годин. Не варто відвідувати восени бо море бурхливе – це займає 30 годин» (Кониський, 1896а, с. 13).

² «Світ» – ілюстрований літературно-політичний науковий місячник. Видавався у Львові упродовж 1881-1882 рр., за редакцією І. Белея (реально редагував видання Іван Франко).

³ Див.: Ф.В. Листи про Ірляндію І. Світ. 1881. Рочник І. Число 10. С. 173-176.; Ф.В. Листи про Ірляндію ІІ-ІІІ. Світ. 1881. Рочник І. Число 11-12. С. 199-203.; Ф.В. Листи про Ірляндію ІV. Світ. 1882. Рочник ІІ. Число 13 (1) С. 225-227.; Ф.В. Листи про Ірляндію ІV-V. Світ. 1882. Рочник ІІ. Число 14 (2) С. 243-245.

⁴ «Зоря» – український літературно-науковий і громадсько-культурний часопис. Видавався у Львові, упродовж 1880-1897 рр.

О. Кониський також нотував, що можна їхати через Фастів, Знаменку, Катеринослав, але це незручно, адже потрібно здійснити 4 пересадки. Можна подорожувати через Харків, або Дніпром до Катеринослава (зручно навесні і влітку – займає три дні, восени – 4, бо заважають тумани) (Кониський, 1896а, с. 13).

Свій шлях на Кримський півострів О. Кониський описав так: «Поїзд минав Хвастів, Білу Церкву, Корсунь, минав я Київщину і в'їздив в Степову Україну [в Херсонщину]. О першій годині поїзд приліз в Знаменку. Таким чином 342 верстви ми їхали трохи не цілих 20 годин, у Знаменці мусіли ми чекати чотири години, з тим новий поїзд рушив на Долинську. З Долинської починається Катеринська залізниця; нею через Катеринослав їдуть до Синельникової, а тут знов чекання, знов пересідання на нову залізницю, вже до Сімферополя, куди приїхали ми о 2-ій годині ночі. Таким робом в дорозі до Сімферополя були ми 57 годин. Виходить, що за годину їхали ми не менш 20 верст» (Кониський, 1896а, с. 14).

Першим містом Кримського півострова, яке зустріло О. Кониського був Сімферополь (губернське місто Таврійської губернії). Знайомство з ним було досить швидким: буквально за дві години письменник встиг об'їхати на фіакрі все місто з його околицями та навіть відвідати одну з татарських шкіл. О. Кониський нотував: «Головну частину Сімферополя становить нове місто, доволі чепурне, добре забруковане і освітлене. Величезних будівель нема; велика більшість будинків на одну осаду; на три осадки вельми мало. Улиці чисті, садів, присадків і квітників доволі. Старе місто, вельми давнє. У старому місті житла самих татар та циган. Тут же при одній мечеті є вища духовна школа задля мусульман «медресе», де виховуються софти» (Кониський, 1896а, с. 14).

«Ходячи по новому місту, придивляючись і прислухаючись до її мови, ви помічаєте, що в Сімферополі, наче в калейдоскопі міняються і лиця, і мова і одежа людей; почуєте мову жидівську, вірменську, польську, німецьку, українську, великоруську, але панує мова татарська і покручена урядова російська» (Кониський, 1896а, с. 14). Зважаючи на відносини і традиції, які побутували і які спостерігав мандрівник, О. Кониський задавався питанням «Чи взагалі то Сімферополь належить Російській імперії?». Свою думку він пояснював так: «Звісно бюрократичні, канцелярські, найпаче поліційні «порядки» відповідають вам, що «здесь Русью пахнет»; але життя геть не пахне «такою Руссю», як ви бачите і чуєте наприклад у Курському або в Орлі» (Кониський, 1896а, с. 14).

«Місто Ялта стоїть в самому осередку південного берега Криму (від неї до Севастополя 85 верст, а до Сімферополя 90). І що не кажіть, а таки з культурного погляду Ялта столиця південного побережжя і єдине на все побережнє місто, де можна перезимувати не вельми вже бідкаючись, коли спроможно вам вийняти з кишені щомісяця не менш сотні карбованців на чоловіка. Нарешті головна вага Ялти та, що вона не тільки єдина на ціле південне побережжя кліматична зимова стація, але й лічєбне місце, та таке, де ніколи не буває без приїзжих недужих або туристів» (Кониський, 1896б, с. 236).

Поряд з тим, Крим зустрів О. Кониського й певними незручностями і проблемами. У першу чергу – це дорожнеча і відсутність комфортної інфраструктури для туриста. Він зазначав: «Сімферопіль не тільки двері, але й перший «круг» того прекрасного «раю», що надбав собі великої слави своїм здирством. От сего то саме й бракує по всіх російських «курортах», а найпаче в Криму; деруть «по живому», просто білують, не даючи жадної вигоди. А вже про комфорт нема що й казати! Коли-ж де, на пр. у тому Дантївському крузі, що зоветься Ялтою, і можна запобігти сякого-такого комфорту, дак за його зберуть з вас наче за рідного батька.

Дак ото, кажу, Сімферопіль є двері в «рай», але-ж за семи дверми не зараз ще починається «рай». До початку верст з 50. Треба значить «раю», се-б то до Алушти перш за все поєднати якогось «Харона», щоб перевіз вас, хоч не через річку, дак через гори по прекрасному гостинцю. Їзда тут 4-5 годин. «Харонів» у Сімферополі – сила, але-ж і проїзд

великий, тим то «Харони» й деруть. Є тут і диліжанс; але й на нім дорого – три карбованці до Алушти і незручно. Нас їхало троє. В диліжансі мусіли-б ми заплатити 9 карб. та за багаж трохи не 2 карб., та ще мусіли-б цілий день прожити в готелю, чекаючи «свободных мест»; а за день життя в готелю з нас взяли б не менш 5 карб. Тим ми дали перевагу «Харону» з Татар і він взявши з нас 11 з половиною, карбованців, помчав нас в «рай» (Кониський, 1896а, с. 14).

Проблемою, традиційно, були не лише ціни й перевізники, але й наявність прийняттого житла для проживання (ця проблема фіксувалася подорожніми упродовж усього XIX ст. і майже не відчутно було змін на краще, хоча імперія й зазнавала модернізаційних змін). Зокрема, він зазначав: «Коли ми приїхали, половина гостей вже покинула Алушту; значить квартиру, гадали ми, знайти не трудно. Одначе не так воно сталося. Санітарні умови не давали й гадати про квартиру де-будь на базарі у Татар. В готелях, хоч половина світлиць і порожня, але дорожнеча страшенна: світличка на місяць що найменше 25 карб.; а в тій світличці одному повернутись трудно. Тай не скажем, щоб і чепурно було: в готелю «Європейському» бруду зовсім не по європейськи; до того-ж стоїть він на самім березі моря, а море вже в жовтні, так хвилює, так часом реве і стогне, що в ночі не дасть тобі й на одну хвилину заснути». «Нам пощастило знайти добрячу і не дорогу квартиру з здоровими і свіжими харчами у пані Ге. За дві малесеньких, але доволі чистих світлички платили ми 20 карбованців місячно і по 20 карб. за обід і нічого собі перебули цілий місяць, але про зимівлю в Алушті годі було й думати!» (Кониський, 1896с, с. 133).

Поряд з тим, О. Кониський вдається до історичного екскурсу у минуле регіону, визначаючи руйнівну роль імперії у долях кримських татар. «Першим удачливим задля Москви і безщасним про Крим був напад московського війська під проводом Мініха р. 1736-ого. Мініх спалив не менш тисячі кримських сіл... за ким р. 1771-ого напав на Крим Долгорукий, взяв і зруйнував Перекіп і інші міста й села. Руїна була якась не людська: в одному місці перебито трохи що не голоручних Татар 7000 ! А знаменитий Суворов заходився переганяти тубільців з Криму, немов тих овечок на нові житла; р. 1778-го цілу тисячу Татар перегнав він до Бердянська...» (Кониський, 1896b, с. 55). Наслідком стала масова еміграція татар.

Дослідник вказує число у 300 тис. осіб, які полишили батьківщину і наголошує, що це стало початком як економічної, так і культурної руїни (Кониський, 1896b, с. 55). О. Кониський вважав, що ця руїна продовжувалася і на момент його перебування в Криму, як і еміграція, хоча наприкінці XIX ст. вона й не мала такого масового характеру. Поряд з тим, він вказує на свідоме створення образу татар як народу невірнього, зрадливого, лінивого до праці і загалом нездатного працювати на землі.

Письменник припускає, що для цього імперія використала й частину відомих науковців, зокрема П.С. Паласа, який про них «обізвався несимпатично, майже вороже» (Кониський, 1896, с. 56). Аналізуючи тексти німецького вченого О. Кониський писав: «Він не таїв, що Крим спустошений і зруйнований економічно; що людності в Криму дуже обмаль;... Одначе хоч як підупав після першої великої еміграції економічний побут Криму, а про те між тими Татарами, які ще лишилися, Палас бачив розкішні сади й виноградники; по тих садах він бачив силу різноманітних родючих дерев; самих тільки груш він назвав 14 гатунків; винограду він бачив 35 гатунків. А все таки не подобалися йому Татари...»; «Адміністрація на факти не зауважила, а припала до думок, висловлених Паласом про духову і моральну нікчемність татар» (Кониський, 1896b, с. 56).

Не цурався О. Кониський і поетичних описів окремих місцевостей і краєвидів Кримського півострову: «А місяць із-за дерев так гарно присвічує! В праворуч біля нас темна маса Чатирдагу. Я бачив вищі гори, а про те якесь невимовно поважне вражіння обгорнуло мене. Усі ми троє немов язика погубили; зразу замовкли і німо сиділи кілька хвилин, доки не визволилися з-під впливу вражіння нічної картини величавої!» (Кониський,

1896с, с.112).

«Хто хоче бачити і почути на собі вплив прегарного красовиду Ялти, тому я раджу плисти в Ялту на пароході чи з Одеси, чи з Севастополя. На того-ж, хто простуватиме в Ялту суходолом, чи з Севастополя через Байдари, чи з Сімферополя через Алупку, на того красовид Ялти не вельми вплине, бо він доволі вже нап'ється чарівного впливу інших і ліпших красовидів південного берегу Криму» (Кониський, 1896с, с. 236).

На прикладі Ялти він демонструє строкатість етнічного складу Кримського півострова. Через призму мовного питання, О. Кониський розглядає важливу для нього проблему русифікації. Зокрема, він пише: «сяк, чи так, а панує в Ялті мова російська, людність ялтинська вживає в бесіді яко рідної мови – 26 мов. Регістрація показує, що рідною мовою своєю уважають: «русскую» 6.577 осіб, жидівську 1.110, грецьку 1.086, татарську 384, турецьку 194, польську 175, «малорусскую» 111 і т. д. Одначе таких лат не можна міні признати певними, коли я бачу, що з Туреччини в Ялті 861 чоловіка, а з України 2.007... То-б то 1.896 чоловіка з України відrekliся від рідної мови!!» (Кониський, 1896с, с. 255).

Таким чином, подорожні нотатки О. Кониського є частиною україномовного тревелогу, який народжується у другій половині XIX ст. – коли стає можливим українською мовою писати про все. Подорожі Україною й Європою у творчості Кониського набули особливого значення, формуючи його світогляд та стилістику творів. Тревелогі письменника є важливим джерелом для вивчення соціальних, освітніх, урбаністичних і етнічних процесів українських регіонів XIX ст. У подорожніх записках О. Кониського простежується критичне ставлення до імперської політики, зокрема до процесів русифікації, занепаду українства в містах, проблем освіти та просвітництва. Він детально фіксує зміни міського простору, труднощі інфраструктури, стан книгарень тощо. Окрему увагу О. Кониський приділяє порівнянню становища українців з іншими поневоленими імперією народами, зокрема кримськими татарами, виокремлюючи механізми імперської дискримінації, етнічної асиміляції та економічної руїни. Його історичні розвідки містять глибокий аналіз наслідків політики Російської імперії на етнокультурні процеси в Криму.

Письменник не лише описує маршрути й технічні новинки, а й порушує питання комфортності, безпеки, цінової політики та якості життя на курортах, порівнюючи українські та європейські реалії. За допомогою тревелогів О. Кониський створює своєрідний путівник для співвітчизників.

Бібліографічний список

- Авдикович, О. (1908). Огляд літературної діяльності Олександра Кониського. Перемишль.
Возняк, М. (1927). З життя Чернігівської Громади в 1861-63 рр. Листи Л. Глібова і С. Носа до Ол. Кониського. Україна, (6), с. 114–124.
Возняк, М. (1925). Листування Костомарова з Кониським. Україна, (Кн. 3), с. 72–77.
Возняк, М. (1923). Листування Панька Куліша з Олександром Кониським. Нова Україна, (10), с. 139–148; (11), с. 154–162.
Возняк, М. (1929). О. Кониський і перші томи «Записок» (З додатком його листів до Митра Дикарева). Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, (Т. 150), с. 338–390.
Грушевський, М. (1901). Памяти Олександра Кониського. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, (Т. 39), с. 1–14.
Доманицкий, В. (1901). Библиографический указатель сочинений А.Я. Конисского, написанных по-малорусски. Киевская Старина, (1), с. 131–151.
Іваненко, М. (1929). З життя О. Кониського. Україна, (березень–квітень), с. 65–69.
Конисский, А. (1862). Дорожная заметка (Из Полтавы в Кременчук). Основа, (Лютий / Февраль), с. 55–57.
Кониський, О. (1861). Сапафарієва Рудка. Основа, (Ноябрь–Декабрь), с. 1–7.

- Кониський, О. (1904). Листи про Ірландію. Львів: Друкарня Наукового товариства ім. Шевченка.
- Кониський, О. (2021). Листи з Криму. Упорядник, автор передмови та приміток А. Божук. Київ: Науково-дослідний інститут українознавства.
- Кониський, О. Я. (1896a). Листи з Криму. Київ-Сімферополь. Зоря: Ілюстроване літературно-наукове письмо для родин, (Т. 17), с. 13–14.
- Кониський, О. Я. (1896b). Листи з Криму. II. Географічний і історичний огляд. Зоря: Ілюстроване літературно-наукове письмо для родин, (Т. 17), с. 34–36, 55–56.
- Кониський, О. Я. (1896c). Листи з Криму. III. Зоря: Ілюстроване літературно-наукове письмо для родин, (Т. 17), с. 112–113, 133–134.
- Кониський, О. Я. (1896d). Листи з Криму. IV. З Алушти в Ялту. Зоря: Ілюстроване літературно-наукове письмо для родин, (Т. 17), с. 151–152, 191–192.
- Кониський, О. Я. (1896e). Листи з Криму. VI. Ялта. Зоря: Ілюстроване літературно-наукове письмо для родин, (Т. 17), с. 236–239, 255–256.
- Кониський, О. Я. (1896f). Листи з Криму. VII. Зоря: Ілюстроване літературно-наукове письмо для родин, (Т. 17), с. 277–279, 295.
- М. С-скій (1882). Олександр Кониський. Світ, (Річник II, Число 13, 25 січня), с. 227–229.
- Огоновский, О. (1891). История литературы русской. Ч. III. Львов: 3 друкарні Товариства им. Шевченка.
- Ожоган, Л. (1990). Проза А. Конисского в контексте идейно-эстетических исканий украинской литературы II половины XIX ст. Дисертація / Автореферат. Київ: Педагогічний університет ім. А.М. Горького.
- Переходовець, А. (1862). Вісті з Кременчуга. Основа, (Березіль / Март), с. 78–80.
- Переходовець, О. (1861). Лист з дороги. Основа, (Октябрь), с. 145–148.
- Переходовець, О. (1862a). З села Млинів (Зіньковського повіту, Полт. губ.). Основа, (Травень / Май), с. 19–22.
- Переходовець, О. (1862b). З Старих Санжар (Полтавського повіту). Основа, (Травень / Май), с. 11–16.
- Сиваченко, М. (1969). Олександр Кониський. В: Історія української літератури: У 8 т. Київ. Т. 4, Кн. 2, с. 5–25.
- Скоробогатко, Н. (1996). Олександр Кониський на тлі своєї доби (Життя. Діяльність. Творчість). Автореферат дис. канд. філол. наук. Київ: Український державний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова.
- Степан Шкода (1881a). Листи з дороги. Київ. Світ, (Річник I, Число 8-9), с. 161–162.
- Степан Шкода (1881b). Листи з дороги. II. Світ, (Річник I, Число 10), с. 183–184.
- Степан Шкода (1881c). Листи з дороги. Світ, (Річник I, Число 11-12), с. 209–210.
- Студинский, К. (1931). Зв'язки Олександра Конисского з Галичиною в рр. 1862-1866. Київ, с. 1–68.
- Ф.В. (1881a). Листи про Ірландію I. Світ, (Річник I, Число 10), с. 173–176.
- Ф.В. (1881b). Листи про Ірландію II-III. Світ, (Річник I, Число 11-12), с. 199–203.
- Ф.В. (1882a). Листи про Ірландію IV. Світ, (Річник II, Число 13 (1)), с. 225–227.
- Ф.В. (1882b). Листи про Ірландію IV-V. Світ, (Річник II, Число 14 (2)), с. 243–245.
- Хропко, П. (1986). О. Кониський та його спадщина. Радянське літературознавство, (8), с. 37–41.
- Яковенко, О. (1875). Семен Жук і його родичі. Хроніка. Ч. II. Правда, (Рік VIII). Львів: 3 друкарні товариства им. Шевченка, с. 626–636, 666–675, 706–715, 750–760, 789–792, 868–873.

References

- Avdykovych, O. (1908). *Ohliad literaturnoi diialnosti Oleksandra Konyskoho* [Overview of the literary activity of Oleksandr Konyskyi]. Peremyshl.

- Vozniak, M. (1927). Z zhyttia Chernihivskoi Hromady v 1861-63 rr. Lysty L. Hlibova i S. Nosa do Ol. Konyskoho [From the life of the Chernihiv Hromada in 1861-63. Letters of L. Hlibov and S. Nis to Ol. Konyskyi]. *Ukraina*, (6), pp. 114–124.
- Vozniak, M. (1925). Lystuvannia Kostomarov z Konyskym [Correspondence of Kostomarov with Konyskyi]. *Ukraina*, (Book 3), pp. 72–77.
- Vozniak, M. (1923). Lystuvannia Panka Kulisha z Oleksandrom Konyskym [Correspondence of Panko Kulish with Oleksandr Konyskyi]. *Nova Ukraina*, (10), pp. 139–148; (11), pp. 154–162.
- Vozniak, M. (1929). O. Konyskyi i pershi tomy «Zapysok» (Z dodatkom ioho lystiv do Mytra Dykareva) [O. Konyskyi and the first volumes of "Zapysky" (With the appendix of his letters to Mytro Dykarev)]. *Zapysky Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka*, (Vol. 150), pp. 338–390.
- Hrushevskyi, M. (1901). Pamiati Oleksandra Konyskoho [In memory of Oleksandr Konyskyi]. *Zapysky Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka*, (Vol. 39), pp. 1–14.
- Domanitskiy, V. (1901). Bibliograficheskiy ukazatel sochineniy A.Ya. Konisskogo, napisanykh po-malorusski [Bibliographical index of works by A.Ya. Konissky, written in Little Russian]. *Kievskaya Starina*, (1), pp. 131–151.
- Ivanenko, M. (1929). Z zhyttia O. Konyskoho [From the life of O. Konyskyi]. *Ukraina*, (March–April), pp. 65–69.
- Konisskiy, A. (1862). Dorozhnaya zametka (Iz Poltavy v Kremenchuk) [Travel note (From Poltava to Kremenchuk)]. *Osnova*, (February), pp. 55–57.
- Konyskyi, O. (1861). Sapafariieva Rudka [Sapafariieva Rudka]. *Osnova*, (November–December), pp. 1–7.
- Konyskyi, O. (1904). *Lysty pro Irlandiiu* [Letters about Ireland]. Lviv: Drukarnia Naukovoho tovarystva im. Shevchenka.
- Konyskyi, O. (2021). *Lysty z Krymu* [Letters from the Crimea]. Compiled, introduced and annotated by A. Bozhuk. Kyiv: Research Institute of Ukrainian Studies.
- Konyskyi, O. Ya. (1896a). *Lysty z Krymu*. Kyiv-Simferopol [Letters from the Crimea. Kyiv-Simferopol]. *Zoria: Iliustrovane literaturno-naukove pysmo dlia rodyn*, (Vol. 17), pp. 13–14.
- Konyskyi, O. Ya. (1896b). *Lysty z Krymu*. II. Heohrafichnyi i istorychnyi ohliad [Letters from the Crimea. II. Geographical and historical overview]. *Zoria: Iliustrovane literaturno-naukove pysmo dlia rodyn*, (Vol. 17), pp. 34–36, 55–56.
- Konyskyi, O. Ya. (1896c). *Lysty z Krymu*. III [Letters from the Crimea. III]. *Zoria: Iliustrovane literaturno-naukove pysmo dlia rodyn*, (Vol. 17), pp. 112–113, 133–134.
- Konyskyi, O. Ya. (1896d). *Lysty z Krymu*. IV. Z Alushty v Yaltu [Letters from the Crimea. IV. From Alushta to Yalta]. *Zoria: Iliustrovane literaturno-naukove pysmo dlia rodyn*, (Vol. 17), pp. 151–152, 191–192.
- Konyskyi, O. Ya. (1896e). *Lysty z Krymu*. VI. Yalta [Letters from the Crimea. VI. Yalta]. *Zoria: Iliustrovane literaturno-naukove pysmo dlia rodyn*, (Vol. 17), pp. 236–239, 255–256.
- Konyskyi, O. Ya. (1896f). *Lysty z Krymu*. VII [Letters from the Crimea. VII]. *Zoria: Iliustrovane literaturno-naukove pysmo dlia rodyn*, (Vol. 17), pp. 277–279, 295.
- M. S-skii (1882). Oleksandr Konyskyi [Oleksandr Konyskyi]. *Svit*, (Year II, No. 13, 25 January), pp. 227–229.
- Ohonovskiy, O. (1891). *Istoriya literatury ruskoy* [History of Ruthenian literature]. Part III. Lviv: Z drukarni Tovarystva im. Shevchenka.
- Ozhohan, L. (1990). *Proza A. Konisskogo v kontekste ideyno-esteticheskikh iskanii ukrainskoy literatury II poloviny XIX st.* [The prose of A. Konissky in the context of ideological and aesthetic searches of Ukrainian literature in the second half of the 19th century]. PhD thesis / Abstract. Kyiv: Pedagogical University named after A.M. Gorky.

- Perekhodovets, A. (1862). Visti z Kremenchuga [News from Kremenchuk]. *Osnova*, (March), pp. 78–80.
- Perekhodovets, O. (1861). Lyst z dorohy [A letter from the road]. *Osnova*, (October), pp. 145–148.
- Perekhodovets, O. (1862a). Z sela Mlyniv (Zinkivskoho povitu, Polt. hub.) [From the village of Mlyniv (Zinkiv district, Poltava province)]. *Osnova*, (May), pp. 19–22.
- Perekhodovets, O. (1862b). Z Starykh Sanzhar (Poltavskoho povitu) [From Stari Sanzhary (Poltava district)]. *Osnova*, (May), pp. 11–16.
- Syvachenko, M. (1969). Oleksandr Konyskyi [Oleksandr Konyskyi]. In: *Istoriia ukrainskoi literatury: U 8 t.* [History of Ukrainian literature: In 8 vols.]. Kyiv. Vol. 4, Book 2, pp. 5–25.
- Skorobohatko, N. (1996). *Oleksandr Konyskyi na tli svoiei doby (Zhyttia. Diialnist. Tvorchist)* [Oleksandr Konyskyi against the background of his epoch (Life. Activity. Creativity)]. PhD thesis abstract. Kyiv: Ukrainian State Pedagogical University named after M.P. Drahomanov.
- Stepan Shkoda (1881a). Lysty z dorohy. Kyiv [Letters from the road. Kyiv]. *Svit*, (Year 1, No. 8-9), pp. 161–162.
- Stepan Shkoda (1881b). Lysty z dorohy. II [Letters from the road. II]. *Svit*, (Year 1, No. 10), pp. 183–184.
- Stepan Shkoda (1881c). Lysty z dorohy [Letters from the road]. *Svit*, (Year 1, No. 11-12), pp. 209–210.
- Studynskyi, K. (1931). *Zviazky Oleksandra Konyskoho z Halychynoiu v rr. 1862-1866* [Oleksandr Konyskyi's relations with Galicia in the years 1862-1866]. Kyiv, pp. 1–68.
- F.V. (1881a). Lysty pro Irlandiiu I [Letters about Ireland I]. *Svit*, (Year 1, No. 10), pp. 173–176.
- F.V. (1881b). Lysty pro Irlandiiu II-III [Letters about Ireland II-III]. *Svit*, (Year 1, No. 11-12), pp. 199–203.
- F.V. (1882a). Lysty pro Irlandiiu IV [Letters about Ireland IV]. *Svit*, (Year II, No. 13 (1)), pp. 225–227.
- F.V. (1882b). Lysty pro Irlandiiu IV-V [Letters about Ireland IV-V]. *Svit*, (Year II, No. 14 (2)), pp. 243–245.
- Khropko, P. (1986). O. Konyskyi ta ioho spadshchyna [O. Konyskyi and his heritage]. *Radianske Literaturoznavstvo*, (8), pp. 37–41.
- Yakovenko, O. (1875). Semen Zhuk i ioho rodychi. Khronika. Ch. II [Semen Zhuk and his relatives. A chronicle. Part II]. *Pravda*, (Year VIII). Lviv: Z drukarni tovarystva im. Shevchenka, pp. 626–636, 666–675, 706–715, 750–760, 789–792, 868–873.

Стаття надійшла до редакції 03.02.2026 р.

Стаття прийнята до друку 20.04.2026

O. Ivaniuk

D. Romanenko

OLEKSANDR KONYSKY'S JOURNEYS: THE UKRAINIAN 19-TH CENTURY TREVELOGUE AS A MIRROR OF NATIONAL IDENTITY

The article provides a detailed examination of the figure of Oleksandr Konysky – an esteemed Ukrainian writer, researcher of Taras Shevchenko's life and work, public figure, and active participant in the educational and social processes of the second half of the nineteenth century. It outlines the diversity of his literary legacy and the multifaceted nature of his activities under both his real name and numerous pseudonyms. Particular attention is paid to the role of

travel in shaping his worldview, as well as his literary and historical explorations. The article highlights Konysky's personal experiences of travelling across Ukraine, notably the Left Bank, Poltava region, the South, Crimea, and also his stays abroad – in Dresden, Leipzig, and Baden-Baden. His travel writings are analysed, including observations on urban space, the state of education, enlightenment, issues of national identity, and the political and historical aspects of life in Ukrainian and European territories. The article demonstrates how, in his works, Konysky draws parallels between the situation of Ukrainians and other oppressed peoples, criticises imperial policy, and emphasises the importance of preserving and developing the native language and culture. The article is based on a wide range of literary sources, correspondence, and memoirs of contemporaries.

O. Konyskyi's travel notes form part of the Ukrainian-language travelogue genre, which emerged in the second half of the 19th century – a time when it became possible to write about everything in the Ukrainian language. Travels through Ukraine and Europe took on particular significance in Konyskyi's work, shaping his worldview and the stylistic features of his writings. The writer's travelogues are an important source for studying the social, educational, urban and ethnic processes in Ukrainian regions of the 19th century. O. Konyskyi's travel notes reveal a critical attitude towards imperial policy, in particular towards the processes of Russification, the decline of Ukrainian identity in cities, and issues of education and enlightenment. He records in detail changes to the urban landscape, infrastructure challenges, the state of bookshops, and so on. O. Konysky pays particular attention to comparing the situation of Ukrainians with that of other peoples subjugated by the empire, notably the Crimean Tatars, highlighting the mechanisms of imperial discrimination, ethnic assimilation and economic ruin. His historical studies contain a profound analysis of the consequences of the Russian Empire's policies on ethno-cultural processes in Crimea.

The writer not only describes routes and technical innovations, but also raises issues of comfort, safety, pricing policies and quality of life at resorts, comparing Ukrainian and European realities. Through his travelogues, O. Konysky creates a unique guidebook for his compatriots.

Key words: Oleksandr Konysky, travel, travelogue, Poltava region, Crimea, national identity, enlightenment.